

KÜL TİĞİN YAZITI'NDAKİ 'ER AT' KELİMESİ ÜZERİNE

Âdem AYDEMİR*

Özet

Göktürk Yazıtları'nın okunması, anlamlandırılması ve Türkiye Türkçesine aktarılması çalışmalarında, gelişmeler devam etmektedir. Araştırmacılar, her bulguyu değerli bir ip ucu olarak görmekte, okuma ve anlamlandırmada yeni yaklaşımlar ortaya koymaktadırlar.

Göktürk Yazıtları'ndaki bazı kelime ve terimlerin hangi anlamda ve hangi işlevle kullanıldığını anlamak her zaman kolay olmamaktadır. İlk bakışta işleminin anlaşılması özellikle zor görünen sözcük ve terimlerden biri de Kül Tigin Yazıtı'nda geçen 'er at' kelimesidir. 'Er at' kelimesi Türkçenin her döneminde ve bütün Türk lehçelerinde kullanılan ortak kelimelerimizden biridir.

Bu makale, Kül Tigin Yazıtı'nda geçen 'er at' kelimesini anlam bakımından yeniden değerlendirmeyi hedeflemektedir.

***Anahtar kelimeler:** Göktürk Yazıtları, Kül Tigin Yazıtı, 'er at', ordu, anlamlandırma.*

On the Word of 'er at' in the Kül Tigin Inscription

Abstract

Studies made to read and explain Göktürk Inscriptions and to adapt them into the Turkish language, spoken in Turkey, continue to introduce the related literature with new developments. Researchers regard each finding a valuable evidence and develop new approaches to read and understand the inscriptions.

It is not always easy to understand the meaning and function of some

---

* Balıkesir Merkez Ticaret Meslek Lisesi Tarih Öğretmeni.

words in the Göktürk inscriptions. One such words and terms, whose function seems particularly difficult to understand at first glance, is 'er at' in the Kül Tigin Inscription. The word 'er at' is a common word used in every period of Turkish and in all Turkish dialects.

This article, aims to make a re-evaluation of the word 'er at' which occurs in the Kül Tigin inscription.

Key words: *Göktürk Inscriptions, Kül Tigin Inscription, 'er at', army, interpreting.*

İslamiyet öncesi Türklerin okuryazar olduğunu ve kendilerinin geliştirdiği bir yazıya sahip bulduklarını ispat eden en önemli delil Göktürk harfleriyle yazılan yazıtlardır.¹ Türk dilinin ana kaynakları arasında yer alan bu yazıtlar, hem içerik olarak hem de döneminin dil özelliklerini yansıtmaları bakımından önemli dil yadigarlarıdır. Yazıtların büyük bir kısmında bu yazıtın neden yazılıp dikildiği belirtilmiştir. Göktürk harfli metinler içerisinde ilk elden orijinal bilgiler sunan en büyük eserler kuşkusuz *Vezir Tonyukuk*, *Kül Tigin* ve *Bilge Kağan* adına yazılan yazıtlardır. Bu yazıtlarda yer alan metinler, genel olarak eski Türk filolojisi, özel olarak da eski Türk diyalektolojisi bakımından büyük bir öneme sahiptir. Yazıtlarının 1893 yılında ilk kez okunuşundan bu yana yaklaşık 120 yıl geçmiş olmasına rağmen okuma ve anlamlandırma çalışmaları devam etmektedir. Yazıtlarda yer alan terim ve deyimlerden manası yeni anlaşılanlar, bilim dünyası için büyük önem arz etmekte; bunlar sadece dil bakımından değil, tarih, folklor gibi bilim dallarını da yakından ilgilendirmektedir.

Gerek Göktürk yazısının kendine özgü imla özellikleri, gerekse herhangi bir metni anlamının genel zorluğu sebebiyle yazıtlardaki bazı kelime ve cümlelerin izahıyla ilgili farklı görüşler ve tartışmalar vardır.² Tespitlere göre, Göktürk belgelerindeki bütün kelime adedi, ancak 11.000 ile ifade edilmekte olup bunun hemen yarısı olan 5.302 kelime çözümlenmeye en uygun uzunluk ve mükemmeliyette bulunan üç yazıtı aittir. Böyle olmasına rağmen, henüz bu yazıtlar bile, bazı karanlık ve izaha muhtaç noktalar bulunmasından dolayı, hâlen büyük emekler beklemektedir.³ Konu ile ilgili araştırma yapanlar, Türk

1 Savaş Büyükkaragöz-Hüsnü Livatyalı, "İslâmiyetten Önce Türk Eğitim ve Öğretim Sistemi", *ÇÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 3, s. 135-144, 1994; Osman Fikri Sertkaya, "Eski Türkler Okur Yazar mıydı", *Göktürk Devletinin 1450. Kuruluş Yıldönümü Sempozyumu Bildirileri*, Yeni Avrasya Yay., s. 12-37, Ankara, 2001; Sıddık Ünalın-Hakan Öztürk, "İslâmiyet'ten Önce Türkler'de Eğitim ve Öğretim", *Fırat Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C 13, Sayı: 2, s. 89-109, 2008.

2 Abülfez Recebov, "Orhon-Yenisey Anıtlarının İncelenmesindeki Bazı Problemler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, s. 151-154, 1990-1994.

3 Osman Nedim Tuna, "Bazı İmlâ Gelenepleri, Bunların Metin İncelemelerindeki Önemi ve Orhon Yazıtlarında Birkaç Açıklama", s. 41, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 2. bs., 1988. Müellifimiz başka bir çalışmasında, *Göktürk Yazıtları*'ndan olan Bilge Tonyukuk, Kül İç Çor, Kül Tigin, Ongin ve Bilge Kağan Yazıtları'nda toplam 6.000 kadar kelime bulunduğunu ifade etmektedir. bk. "Altay Dilleri Teorisi", *Türk Dünyası El Kitabı*, TKAE Yay., 121, C 2, s. 11, Ankara, 1992.

asılı Türkologların *Göktürk Yazıtları*'nı okuma ve yorumlamadaki farklılıklara temas etmişlerdir.⁴ Bu sebeple, yazıtların düzeltilen metinlerinde hâlâ tatmin edici açıklamalar bekleyen, anlaşılmayan ve problemlili noktalar mevcuttur. *Göktürk Yazıtları*'nın doğru okunup doğru anlamlandırılması konusunda gerçekten yapılacak daha çok şey bulunmaktadır. Yani metinlerin doğru biçimde okunması ve anlamlandırılması için bu tür tartışmalara ve farklı görüşlere ihtiyaç olduğu şüphesizdir.⁵ Sahanın araştırmacıları, her bulguyu değerli bir ipucu olarak görmekte, okuma ve anlamlandırmada yeni yaklaşımlar ortaya koymaktadırlar. Yazıtların çağdaş yorumları, Türk kültürünün somut bir mirası olarak gelecek kuşaklara aktarılması bakımından son derece önemlidir. Ahmet Bican Ercilasun'un;

“İlk yayımlandıkları 1894 yılından beri Göktürk bengü taşları üzerindeki düzeltmelerle yeni teklif ve görüşler devam etmektedir. Bu, elbette bugüne kadarki yayınların değerini azaltmaz. Bilâkis bu yayınlar sayesinde biz belli bir zeminden hareket edebilme ve bengü taşlar üzerinde mukayeseli düşünebilme imkânına kavuşuruz. Yeni görüş ve düzeltmeler genellikle araştırmacılar tarafından farklı okunup anlaşılan ve naşirlerin kararsız kaldıklarını belirttikleri kısımlar üzerinde olmaktadır. Bazen bütün yayıncıların aynı şekilde okuyup aynı şekilde anlam verdikleri kısımlar üzerinde de yeni yorumlar yapılabilmektedir.”⁶ sözleriyle bu durumun daha net bir şekilde farkına varabilmekteyiz.

Biz bu düşünceden hareketle çalışmamızda, *Kül Tigin Yazıtı*'nın doğru yüzü 31. satırında yer alan; ‘*Umay teg ögüm katun kutinga inim Kül Tigin er at buldı.*’ cümlesindeki ‘*er at buldı*’ ifadesini, geniş bir bibliyografya desteği ile anlam bakımından yeniden değerlendirerek, bazı teklifler getirdik. Bu cümlede geçen kelimelerle ilgili olarak bugüne kadar birçok araştırma yapılmış, konu yeterince tartışılmış, birçoğunda ittifak sağlanmıştır. Cümledeki ‘*er at buldı*’ ifadesine, araştırmacılar tarafından çevirilerde ‘*erlik adı aldı*’ şeklinde mana verilmektedir. Bu ifadenin anlamı hakkında ciddi bir tartışma olmadığı gibi, üzerinde tam bir görüş birliği de bulunmamaktadır.⁷ ‘*Er at buldı*’ ifadesi, *Göktürk Yazıtları*'nda sadece bir kez geçen bir kelime *hapax legomenon* durumundadır. Bir edebî metinde yalnızca bir kez kullanılmış olan terim veya deyimlere dil biliminde *hapax legomenon* (<Yun. hapax ‘bir defa’ + legein

4 Mehmet Cihat Üstün, “Türk Asıllı Türkologların Orhun Yazıtlarını Okuma ve Yorumlamalarındaki Farklılıklar Üzerine Notlar”, *Turkish Studies*, C 5/2, s. 1384-1404, İlkbahar 2010.

5 Mehmet Ölmez, “Eski Türk Yazıtlarının Yeni Bir Yayını Nasıl Olmalıdır?”, *I. Uluslararası Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni*, s. 211-219, Afyonkarahisar, 18-20 Kasım 2009; Semih Tezcan, “Yazıtlarda Yeni Okuyuş ve Anlamlandırma Önerileri”, *I. Uluslararası Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni*, s. 273-280, Afyonkarahisar, 18-20 Kasım 2009; Altay S. Amanjolov, “Orhun Anıtları Üzerine Yeni Çeviri Çalışmaları”, s. 85-89, *III. Uluslararası Türkoloji Kongresi*, Türkmenistan, 18-20 Mayıs 2009.

6 Ahmet Bican Ercilasun, “Bir Kişi Yanılsar Oğuşı Bodunı Bişükine Tegi Kıdmaz Ermiş (KT G 6=BK K 4) İbaresine Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1993, s. 83, 1995.

7 Pentti Aalto, “Kül-Tegin Er At Bo/ultı”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, (Prof. Dr. Ahmet Temir Armağanı), C 30, Sayı: 1-2, s. 119-125, 1993; Süer Eker, “Subay, Astsubay; Er, Erat/ Erbaş Terimleri Üzerine”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C XCII, Sayı: 658, s. 327-340, Ekim 2006.

'söyle' fiilinin edilgen biçimi) 'tek kullanımlık, numunelik' denilmektedir. Yazıtlar üzerine yapılan çalışmalarda herhangi bir açıklamada bulunulmadan, sözcüğü 'er at buldı' şeklinde okuyup 'erlik adı aldı' şeklinde anlamlandırarak geçiştirmenin konuyu aydınlatmak için yeterli olmadığı kanaatindeyiz.

Göktürk Yazıtları'ndan günümüze ulaşan kelimelerden birisi de 'er at' kelimesidir. Ancak, yazıtlardan günümüze ulaşan bazı kelimeler bugün kullandığımız manada kullanılmadığı için yazıtlarda hangi manada kullanılmış olduğunun anlaşılması güçtür. 'Er at' kelimesi işte bu tür kelimelerden biridir. 'Er' kelimesi, genel Türkçede 'kişi, insan' anlamındadır. Türklerde 'er' ve 'at' kelimeleri, halk arasında en eski çağlardan beri yan yana kullanılmıştır. 'Er' ile 'at', beden ile ruh gibi birbirinden ayrılmaz kabul edilmiştir. Bahadırlar, ancak sihrî kuvvete haiz, savaşta kahramanının göstereceği yararlılıkta, bir nevi tılsım rolü oynayabilecek seçkin ve ad, san kazanmış atlara binerlerdi.⁸ Sahanın eseri olan *Divanü Lûgat-İt-Türk*'te "Kuş kanatın, er atın"⁹ diye eski bir Türk atasözü nakledilir. Türklerin ata olan bu ilgileri tabii ki, onların hayat tarzlarıyla ilgilidir. Göçebe hayat tarzı geçiren Türkler attan hem binit vasıtası, hem yük taşımak için, aynı zamanda etinden, sütünden istifade ediyorlar fakat en önemlisi atın üstün sureti sayesinde düşmanlarına üstünlük sağlıyorlardı. Türklerden bahseden Eskiçağ tarihçileri; "At, başka bir kavmi sadece sırtında taşır, fakat Hun kavmi (Türkler) at sırtında ikâmet eder."¹⁰ demekten kendilerini alıkoyamamışlardır. Türkolog A. Von Gabain de 1944 yılında yayımlanan bir makalesinde; "Harp kahramanları ile atlar arasında bizim tasavvur edemeyeceğimiz kadar iyi bir münasebet vardır. Bu devirde şayanı dikkat olmak üzere han ailelerine mensup kadın isimlerinden ziyade at isimlerini biliyoruz."¹¹ diyor.

Eski Macar kişi adları arasında Türkçe 'er' sözünün ön veya son takı olarak kullanıldığı çok sayıda türevlere rastlanmaktadır.¹² Tatar Türk toplumunda da 'yiğit' ve 'at' kelimeleri, halk arasında en eski çağlardan beri yan yana kullanılmıştır. Tatar Türkleri bugün bile erkeklere 'ir-at/ er-at' demektedir.¹³ Türk isim biliminin tespit ettiği birçok 'ad', 'at' ve 'er' isim köklerinden yapılmıştır.¹⁴ Macar Türkolog Gy Nemeth, Peçenekler'de adlarını 'at'larından alan sekiz kabile tespit etmişti. Bunlar: Yawdı Erdim: Parlak atları olan Erdem

8 Ahmet Caferoğlu, "Türk Onomastiğinde 'At' Kültü", *Türkiyat Mecmuası*, Sayı: 10, s. 204, 1953; Necati Fahri Taş, "At Kültü", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 66, s. 121-133, Haziran 1990.

9 "Kuş kanadı ile, kişi atı ile varır, uçar" Kaşgarlı Mahmut, *Divanü Lûgat-İt-Türk* (Çev.: Besim Atalay) I, 34, TDK Yay., Ankara, 2006.

10 Gyula Nemeth, *Atıla ve Hunları*, (Terc.: Şerif Baştav), s. 81, AÜ DTCF Yay., Ankara, 1982.

11 A. Von Gabain, "Kök-Türklerin Tarihine Bir Bakış I. Stepte Yaşayan Kök-Türkler 682-742", *AÜ DTCF Dergisi*, (Çev: Saadet Ş. Çağatay), C 2, Sayı: 5, s. 689, 1944.

12 Naciye Güngörmüş, "Eski Macar Kişi Adlarında Doğu Unsurları", *HÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 9, s. 269, Güz 2008.

13 Çulpan Zaripova Çetin, "Tatar Halk Destanlarında Hediye Çeşitleri", *SÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 25, s. 189, Bahar 2009.

14 Ebulfez Amanoğlu, "Eski Türk Onomastiği Üzerine Notlar", *A.Ü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 13, s. 61-67, Erzurum, 1999.

kabileleri, Kürekcî Çur: Mavi atları olan Çur'un kabilesi, Kabukşın Yula: Ağaç kabuğu renginde atları olan Yula'nın kabilesi, Suru Kül Bey: Boz atları olan Kül Bey'in kabilesi, Kara Bey: Kara atları olan Bay'ın kabilesi, Boru Tolmaç: Koyu renkli atları olan Dilmaç'ın kabilesi, Yazı Kapan: Kaban Kabilesi ve Bula Çoban: Alaca atları olan Çoban'ın kabilesidir.¹⁵ Tarihin kaydettiği Türk kavimlerinden, Sekeller¹⁶, Po-malar¹⁷ ve Bulaklar¹⁸ ile Oğuzların Alayundlu boyu gibi bazı kabile veya boylar da adlarını, atlarından almışlardır. *Göktürk Yazıtları*'nda geçen atların adları¹⁹ ve Türk kültüründe donlarına göre atlara verilen adlar ve nişanlarla ilgili²⁰ araştırmalar yapılmıştır.

İl Bengüsü olan *Göktürk Yazıtları*'na göre, halk yazıtları ve kişisel mezar taşları durumunda olan *Yenisey Yazıtları*'nda yazıt sahibi kendisini 'er atım' veya 'oğlan atım' şeklinde tanıtır.²¹ Bu yazıtlar kuşkusuz Türk dili ve edebiyatı için olduğu kadar Türk tarihi, kültürü ve uygarlığı açısından da büyük önem taşımaktadır. Ancak bu yazıtların halk yazıtları olduğu gözden uzak bulundurulmamalıdır. *Ahmet Caferoğlu, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*'nde 'er at' kelimesini, 'topluluk, sürü (insan), kalabalık'²² olarak tanımlarken, aynı kelimeyi A. Von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* adlı eserinde; 'bulûğa erdikten sonra erkeğe verilen ad'²³ şeklinde tanımlamıştır. İslamiyet öncesi Türk kültür tarihi alanındaki çalışmaları ile tanınan Tilla Deniz Baykuzu bir makalesinde; 'kuzey hanedanlıkları imparatorları, doğduklarında geleneksel olarak Hunca isim alır, sonradan ona Çince bir isim takılır'.²⁴ diyor. İl Teriş Kağan 687 yılında bu ad ve unvanı alana kadar *Todun Çor, Kutluğ Çor, Kutluğ Şad, Kutluğ Kağan* ad ve unvanlarını almıştı. Çin kaynaklarının verdiği bilgilere göre, İl Teriş Kağan'ın büyük oğlu olan, sonraki Bilge Kağan, *Mo-kü (Mo-ki-lien)* adını taşıırken, 716-731 yılları arasında Göktürk devletinin seksen bin kişilik ordusuna komuta eden Kül Tigin ise eski Hun İmparatorluğu zamanında da bilinen *Hsien Wang* (yani saygıdeğer prens) adını taşıyordu.²⁵ Bu bakımdan ünlü bilim adamı Lev Nikolayeviç Gumilev'in;

"Türk adları onların transkripsiyonunda tanınmaz hâle dönmüştür. Hem de asker hâllerde unvanı kişi veriliyor. Türkler Avrupalılar gibi doğduktan

15 Ahmet Caferoğlu, "agm.", s. 205.

16 Laszlo Rasonyi, "Sekeller ve Adlarının Menşei", *Türk Kültürü Dergisi*, Yıl 10, Sayı: 113, s. 19, Mart 1972.

17 Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, s. 95, TTK Yay., Ankara, 2004.

18 *Bulak*: Türklere bir oymak. *Bulak at*: boyu kısa, sırtı geniş at. *DLTI*, 379.

19 Cengiz Alyılmaz, "Köktürk Yazıtları ve Köktürk Yazıtlarında Atlar", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 4, s. 155-163, 1996; Pentti Aalto, "Orhon Yazıtları'ndaki At İsimleri Üzerine", (Çev.: Erhan Aydın), *Türk Dili*, Sayı: 587, s. 453-457, Kasım 2000.

20 Salim Küçük, "Türk Kültüründe Donlarına Göre Atlara Verilen Adlar ve Nişanları", *Turkish Studies*, C 4/8, s. 1830-1855, Sonbahar 2009.

21 Nurdin Useev, "Yenisey Yazıtlarında Geçen Kişi Adları ve 'Er At' - 'Oğlan At' Sözcük Öbekleri", *II. Büyük Türk Dili Kurultayı, İhsan Doğramacıya Armağan*, Bışkek, 2007.

22 Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 48, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1993.

23 A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, (Çev.: Mehmet Akalın), s. 264, TDK Yay., Ankara, 2007.

24 Tilla Deniz Baykuzu, "Bir Hun Başkenti: T'ung-Wan Ch'eng", *AÜ Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C VI, Sayı: 3, s. 115, Eylül 2009; "Bir Hun Başkenti: T'ung-Wan Ch'eng", *Türk Dünyası Araştırmaları*, (Prof. Dr. Oktay Aslanapa Armağanı), Sayı: 183, s. 247-262, Kasım-Aralık 2009.

25 Mihaly Dobrovits, "Ongin Yazıtını Tahlile Bir Deneme", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, s. 149, 2000-2001.

ölene değin bir ad taşıyorlardı. Türkün adı her zaman onun toplumdaki mevkiini gösteriyordu. Çocuk iken onun lâkabi, gençliğinde rütbesi, ihtiyar yaşında ise unvanı olurdu. Eğer o han idiyse unvanı akrabalık, bölge sistemine göre değişiyordu.”²⁶ şeklindeki açıklamaları ilgi çekicidir. Omeljan Pritsak'ın görüşleri konunun aydınlatılmasında büyük önem taşımaktadır. Buna göre;

“Kara Hanlılarda iki baş hükümdardan başka hakimler zümresine, sülaleye mensup, daha dört alt-kağan ile altı hükümdar vekili dahil bulunuyordu. Kademe-kademe yükselme esasına dayanan bu rütbelere muayyen bir sistem teşkil ediyordu. Böylece arslan-ilig, mevkii boşaldığı takdirde buğra-han yerine geçiyor ve buğra-han da aynı şekilde arslan-han yerine geçebiliyordu vb. Haleflerin tayini rütbe esasına göre yapılıyordu. Her rütbenin muayyen bir unvanı bulunduğundan Kara Hanlıların bütün Türkçe unvanları böylece değişebilen unvanlardır.”²⁷

Demek ki Türklerde devlet adamlarının yeni göreve atanırken yeni unvan ve isim alması bir gelenek durumundadır. I. Göktürk İmparatoru Bumın Kağan devletin başına geçtikten sonra İlig Kağan ismini veya unvanını alırken, bir boyun başı olan Kutluğ Han ise devletin başına gelirken İl Teriş Kağan, hanımı da İl Bilge Hatun unvan ve ismini almıştır. Eski Türklerde görev sahiplerinin çeşitli dönemlerde türlü isim ve unvanlar taşıdıkları üzerine yazıtlarda işaretlere rastlıyoruz.²⁸

Bu makalede üzerinde durmak istediğimiz Kül Tigin Yazıtı'nın doğu yüzü 31. satırının birinci cümlesinde geçen bu 'er at' kelimesinin yazıtta hangi mada kullanılmış olduğudur. 'Er at' kelimesi Türkçenin daha sonraki dönemlerinde 'ordu/ asker' anlamı ile karşımıza çıkıyor.²⁹ Tartışmanın sıhhati için Kül Tigin Yazıtı'nın doğu yüzü 31. satırının birinci cümlesinden sonra gelen cümlelerin de Göktürkçe ve Türkiye Türkçesine aktarılmış biçimlerine bakmak gerekmektedir. Bahsi geçen cümleden sonra gelen cümle; 'Altı yigirmi yasinga ecim kağan ilin törüsün anca kazgandı'³⁰ şeklinde olup bundan sonra Kül Tigin'in askerî zaferleri anlatılıyor. Türklerde çocuk, gençlik çağına geldikten sonra bir kahramanlık gösterirse ona ikinci bir isim daha verilerek kendisi ve ailesi onurlandırılırdı. Bu yeni isim, özellikle gösterilen cesaret, kuvvet ve başarıya uygun bir anlamda olurdu. Yeni isme 'er adı' denirdi. 'Er adı' önceki ismin yerini alarak onu tamamen unuttururdu. Daha doğrusu bu genç, bundan böyle ilk ismiyle değil, sonradan aldığı 'er adı' ile anılırdı. Bu noktada Faruk Sümer;

“Yenisey kitâbelerinde de bu er at sık sık geçmektedir. Er at, ibaresinin

26 L. N. Gumilyov, Devne Tyurki, s. 90, Moskova, 1967'den naklen Ebulfez Amanoğlu, “agm.”, s. 63.

27 İslam Ansiklopedisi, “Kara-Hanlılar” Mad., C V, s. 253. (MEB Yay.)

28 Yunus Memmedli, “Eski Türkçede Şahıs Adları ve Unvanları”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, s. 95-110, 1994-1996; Saadettin Gömeç, “Kök Türkçe Yazılı Belgelerde Yer Alan Unvanlar”, Erdem, 12/36, Ankara, 2002; Hatice Şirin User, “Eski Türkçede Bazı Unvanların Yapısı Üzerine”, Bilgi, Sayı: 39, s. 219-238, Güz 2006.

29 Özkan Öztekten, “Er-at' Sözü Hakkında”, Türk Dili, Sayı: 552, s. 520-524, Aralık 1997.

30 “On altı yaşında, amcam kağanın ilini, töresini şöyle kazandı” KT D 31. satır ikinci cümle.

de gösterdiği gibi, *er* adı demektir. Yine Yenisey kitâbelerinden birinde ‘oğlan at’ım’ sözü geçiyor. Bu kayıt eski Türklerin çocuklarına doğdukları zaman isim koydukları fikirlerini veriyor. Erkek çocuklar ergenlik çağına gelince ‘er at’ alıyorlar. Bu *er at* ergenlik yaşına gelen (14 mü 16 yaş mı) her oğlan çocuğu tarafından doğrudan doğruya alınabiliyor mu idi, yoksa onu alabilmek için akıllıca ve yiğitçe bir hareket mi göstermek icabediyordu? Elde kesin deliller olmamakla beraber, ikinci şık çok daha muhtemeldir. Çünkü, *er at* kolayca alınıp kullanılsa idi, bundan sık sık övünerek bahsedilmezdi.”³¹ diyor. Hâlbuki yazıttaki ‘*er at buldı*’ ifadesi ‘*erlik adı aldı*’ anlamında ise Kül Tigin bir maharet göstermeden önce ‘*erlik adı*’ almış daha sonra maharetler göstermiş, hatta Oğuzların karargâha saldırmasında, karargâh sakinlerinin canlarını kurtarmıştır.³² Bu durumda Kül Tigin acaba ‘*erlik adı*’ mı almıştır yoksa ‘*ordunun yönetimi*’ni mi ele almıştır. Göktürk Yazıtları’nda ‘*er at*’ ve ‘*buldı*’ kelimelerinin birer *hapax legomenon* olması, kıyaslama ve teyit etme imkânı vermediğinden hüküm kurulmasını güçleştirmektedir.

Orta Türkçe döneminin ilk büyük eseri olan *Kutadgu Bilig*’de ‘*Kapugdaki er at birle negü Teg Tirigüsin Ayur*’ adıyla bir bab ayrılmıştır.³³ Eserde üç yerde ‘*er at bolsa*’³⁴, iki yerde ‘*er at boldı*’³⁵ ve bir yerde de ‘*er at bolmasa*’³⁶ ifadesi yer almıştır. Ayrıca 33 yerde ‘*er at*’³⁷, sekiz yerde ‘*er at sü*’³⁸, iki yerde ‘*er atnı*’³⁹, iki yerde ‘*er atı*’⁴⁰, birer yerde ‘*sü er at*’⁴¹, ‘*er atka*’⁴², ‘*er atta*’⁴³ ve ‘*er atsız*’⁴⁴ sözü geçmektedir. Buradaki ‘*er at*’ kelimelerinden hiçbiri ‘*erlik adı*’ anlamında değil, ‘*asker, ordu, hizmetkâr*’ anlamındadır. Kaldı ki ‘*Kül Tigin*’ adının manası Türklerde esasen küçük oğul anlamındaki ‘*Od Tigin*’ olup, başka bir adının yani ‘*erlik adı*’nın bulunduğu da bilinmemektedir. Bir ‘*Od Tigin*’ olan Kül Tigin bir *erlik adı* almış olsaydı, herhâlde ‘*Alp Tigin*’ veya ‘*Alp Er Tigin*’ unvanı alması gerekirdi.⁴⁵ Türkolog V. V. Barthold bu konuda;

“Eski Orhun Âbidelerinin baş kahramanı olan Kül Tekin’in adında görülün Kül kelimesine Karluk emirlerinin (ileri gelenlerinin) lâkabı olarak üzere

31 Faruk Sümer, *Türk Devletlerinde Şahıs Adları*, C I, s. 7-8, TDAV Yay., İstanbul, 1999.

32 ‘*Kül Tigin yok erser, kop ölteci ertigiz.*’ KT K.10.

33 *Kutadgu Bilig*, 48. Bab. (Haz.: Reşid Rahmeti Arat), Kabcacı Yay., İstanbul, 2006.

34 *Kutadgu Bilig*, b. 1927, 3032, 3033.

35 *Kutadgu Bilig*, b. 3005, 5462. Burada, ‘*er at boldı*’ ifadesi *Kül Tigin Yazıtı*’ndaki ifade ile aynıdır. Ancak ‘*boldı*’ değil ‘*buldı*’ olacaktır.

36 *Kutadgu Bilig*, b. 3032.

37 *Kutadgu Bilig*, b. 1632, 1768, 2044, 2056, 2057, 2123, 2134, 2179, 2345, 2404, 2532, 2539, 2540, 2541, 2546, 2564, 2808/1-2, 3006/1-2, 3031, 4163, 4172, 4173, 4312, 5460, 5464, 5483, 5512, 5513, 5591, 5851

38 *Kutadgu Bilig*, b. 1403, 2051/1-2, 2057, 5211, 5478, 5484, 5485.

39 *Kutadgu Bilig*, b. 2138, 5479.

40 *Kutadgu Bilig*, b. 2318, 3419.

41 *Kutadgu Bilig*, b. 38.

42 *Kutadgu Bilig*, b. 2133.

43 *Kutadgu Bilig*, b. 4336.

44 *Kutadgu Bilig*, b. 5459.

45 Faruk Sümer, “Orhun Abideleri Kahramanı Gül Tekin (Köl Tigin) I-II”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 32, 1989; Faruk Sümer, “Orhun Abideleri Kahramanı Gül Tekin (Köl Tigin) I-II”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 33, 1989; H. İhsan Erkoç, “Askeri Tarih Açısından Köl Tigin”, *GÜ Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C 26, Sayı: 1, 2006.

zikrolunan Kül İrkin lâkabında da tesadüf olunuyor. Fakat Kül kelimesinin (eski anlamı) yazarca (Kaşgarlı Mahmud) belli değildi. Ona göre bu kelimenin yalnız göl ve havuz anlamı bellidir. O sebepten yazar lâkaplardaki bu Kül kelimesini pek uydurma bir şekilde 'Han'ın ilmi göl kadar geniş' diye yorumluyor. Gerdizî'de bu lâkap 'Kür Tekin' şeklinde zikredilmiştir. Herhalde 'Kül' ve 'Kür' kelimeleri olageldiği gibi 'l' ile 'r' nin biri diğerine dönüşmesinden ortaya çıkan iki türlü telâffuz şekinden ibaretti. Kaşgarlı Mahmud, 'güçlü ve sabit kişi' anlamında Kür Er kelimesini örnek alırken Kür kelimesinin o eski anlamını biliyor ise de 'Kül Bilge', 'Kül İrkin' lâkaplarındaki Kül'ün yine aynı Kür kelimesinden bozulmuş olduğunu fark edememiştir.⁴⁶ diyor. Ancak Bahaeddin Ögel'in dediği gibi; "Göktürk çağı ile Kara Hanlı çağı arasında kültür, anlayış ve inanış arasında, epey bir değişme olmuştur. Kolay yorumlarla, Türk kültürünün derinliklerine inebilmek çok güçtür."⁴⁷ Göktürk Yazıtları devlet bengüsü olmakla beraber, bunlarda Türk halk edebiyatı unsurları da bulunmaktadır.⁴⁸ Bu bakımdan *Manas Destanı*'ndaki Kül Çora'nın adındaki 'Kül'de olduğu gibi *Kül Tigin*'in adındaki 'kül' kelimesi de ocak ve ateşin bir sembolü olmalıdır.⁴⁹

Bazı araştırmacılarca 'er at' sözü, Türkiye Türkçesinde 'galat-ı meşhur' olarak düşünülen ve yabancı ek almış Türkçe sözler arasında gösterilmektedir.⁵⁰ Bu konuda çalışan Hamza Ermiş;

"Tespitlerimize göre Türkçe'de en çok kullanılan Arapça çoğul kalıbı, 'Cem'i Müennes Sâlim' kalıbıdır. Bu çalışmamıza konu ettiğimiz 377 kelimenin 189 tanesi bahsi geçen kalıptadır. Görüldüğü gibi bu sayı toplam sayının yarısına tekabül etmektedir. Türkçe'de bu kalıp öylesine benimsenmiştir ki; 'erler, rütbesiz askerler, neferler' anlamına gelen 'erat' lafzının, 'er' kelimesinden bu kurala göre elde edilmiş olduğu görülmektedir. Arapça'da bu kalıp müennes, yani dişil kabul edilen varlıklarda kullanılması sebebiyle anlam açısından 'er' kelimesiyle taban tabana zıt olmasına rağmen, 'erat' kelime kalıbı Türkçe söz varlığı içinde yerini almıştır."⁵¹ diyor. Zeki Kaymaz ise konu üzerine; "Bu-luşat, deyişat, erat, gelirat, gelişat, gidişat' örneklerinde olduğu gibi Türkiye Türkçesinde Türkçe kökenli bir adın Arapçanın '-at' çokluk ekiyle kullanıldığı görülür. Her ne kadar bu kelimeler için sözlüklerimizde yanlış şekiller olduğu belirtilmekteyse de tarihî metinlerimizde agavat 'agalar', begat 'beyler',

46 V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Derler*, (Haz.: İsmail Aka-Kazım Yaşar Koprıman), s. 74, TTK Yay., Ankara, 2006.

47 Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, C II, s. 408, TTK Yay., Ankara, 2002.

48 Ebru Şenocak, "Göktürk Yazıtlarında Türk Halk Edebiyatı Unsurları", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C 11, Sayı: 2, s. 165-176, Elazığ, 2001.

49 Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, C I, s. 500, 536, TTK Yay., Ankara, 1998.

50 Recep Toparlı, "Türkçede Galatlar", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 34, s. 159-174, Şubat 1985; "Türkçemizde Galat Sözler", *Türk Dili*, Sayı: 540, s. 607-618, Aralık 1996.

51 Hamza Ermiş, "Türkçe'de Kullanılan Arapça Çoğul Kalıpları", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 15, s. 131, 2007. Hamza Ermiş, 'gelir' den 'gelirat', 'geliş'ten 'gelişat' 'gidiş'ten 'gidişat'; Farsça 'peşin'den 'peşinat' kelimelerini örnek vermektedir.

ilat 'iller', gibi örneklerin olduğunu da görmekteyiz."⁵² şeklinde görüş beyan ediyor. Hamza Zülfikar'ın dediği gibi; "Arapça çokluk anlatan -at ile Farsça -kâr ekinin dildeki pek çok örneğine bakıp, verimkâr, gidişat, erat gibi Türkçe kelimelere yabancı eklerin getirilişi vaktiyle ortaya atılmış örneksemenin kötü örnekleridir."⁵³ Nitekim Türkçede 'er at' kelimesi en eski kelimelerden olup *Yenisey* ve *Göktürk Yazıtları*'nın söz varlığında yer aldığından ve bu dönemde Arapçanın Türkçe üzerine bir tesirinden söz edilemeyeceğinden, 'er at' kelimesinin Arapça '-at' cem'i eki almış bir kelime olarak kabulü mümkün değildir. Diğer yandan 'er at' kelimesi Türkçe 'er' köküne, '+at' çokluk eki ilavesi ile yapılacaksa Türkçede, Moğolcadan alıntı eski bir '+at' abartma ve çokluk eki olup, bununla dilimizde bir hayli kelime türetilmiş olduğundan Arapça çokluk ekine hacet de yoktur.⁵⁴ Kaldı ki Türkçede 'er' kelimesinin cem'i 'er at' değil 'er-e-n' olduğu gibi, 'er at' kelimesi 'er = adam' kelimesi ile bir hayvan adı olan 'at' kelimesinden meydana gelip sonradan klişeleşmiştir. Bu klişeleşme ve 'er at'ın cem'i ifade etmesinin görüldüğü ilk yer de kuşkusuz *Kül Tigin Yazıtı*'dır. Yazıtlarda 'eren' kelimesi cem'i hâlidir.⁵⁵ Zamanla 'er at' ve 'eren' kelimelerinin müfret ve cem'i halleri değişikliğe uğramıştır. Bu meseleye temas eden müellifimiz *Kaşgarlı*; "er- erkek, kural dışı olarak 'ارن eren' şeklinde cem'ilenir. Bu, kurala uymaz; çünkü kuralca cemi alâmeti 'ار lar; ler dir'⁵⁶, 'ارن eren' kelimesi 'oğlan' kelimesi gibi müfret olarak ta kullanılır."⁵⁷ diyor. Esasen müennes olan 'Umay', *Yenisey Yazıtları*'nda, bir beyin adı olurken⁵⁸, 'eren' kelimesi 'askerler, ordu' anlamında cem'i ifade etmektedir.⁵⁹ Günümüzde ise bu 'oğlan' ve 'eren' kelimeleri müfret iken 'erat' kelimesi cem'i durumundadır. Sonuçta 'erat' kelimesinin '-t' ekindeki bu karışıklık Türkçede +t çokluk eki ile ad veya eylem kök ya da gövdesinden⁶⁰ ad kuran +t yapım eki ve hayvan adı olan 'at'ın birbiriyle karışmasından veya karıştırılmasından ortaya çıkmıştır.

Abdülkadir İnan'ın da belirttikleri gibi Türkçede isim anlamındaki 'ad' ile hayvan adı olan 'at' menşe itibarıyla aynı kelime olmalıdır. Türk destanlarının kahramanları 'at' sahibi olmadan bir 'ad' sahibi de olamıyor.⁶¹ *Göktürk Yazıtları*'nda 'adam/kişi' anlamındaki 'er', 'er', hayvan adı olan 'at', 'er

52 Zeki Kaymaz, "Arapçaya Giren Türkçe Kelimelerin Arapça Kurallarla Çokluk Şekilleri Üzerine", *Turkish Studies*, C 2/2, s. 404, İlkbahar 2007.

53 Hamza Zülfikar, "Dünden Bugüne Türkçe", *Türk Dili*, Sayı: 680, s. 524, Ağustos 2008.

54 'alpagu+t, tegi+t, buğu+t, okı+t, küçe+t, olur+t, oğlı+t, tarka+t, bayagu+t, urungu+t, sevi+t, aş+ut, geç+it' vb. gibi. Talât Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, s. 102-103, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, İstanbul, 2003; John R. Krueger, "Eski Türkçede Moğolca", (Çev.: Mustafa S. Kaçalın), *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 4, s. 213, 2002; Necati Demir, "Çokluk Eki +(1)t / +(U)t Üzerine", *Türk Dili*, Sayı: 647, s. 437-441, Kasım 2005; Aysu Ata, "Türk Dillerinde 'La' Çokluk Eki", *International Journal of Central Asian Studies*, C 13, s. 90, 2009.

55 'Kül Tigin ögsüz akın binip tokuz eren sançd' KTK 9, 'Lisün Tay senggün başadu biş yüz eren kelti' BKG11.

56 *DLT I*, 35.

57 *DLT I*, 74.

58 E 28, 'ukımız umay begimiz'

59 E 42, 'kadaşım eren engleyit yogladı'

60 'ölüt, ölçüt, öğüt, ağıt, binit, boyut, eşit, geçit, yaşıt, yazıt vb.'

61 Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, C II, s. 206, TTK Yay., Ankara, 1998. Yani 'at' olmadan 'murat' da olmuyor, 'Murat' da olmuyor.

' şeklinde birer karakterlerle, isim anlamındaki 'ad' kelimesi ise '𐰉𐰺' şeklinde iki karakterle yazıldığına göre *Kül Tigin* 'erlik adı' almış olsaydı bunun '𐰉𐰺𐰽' şeklinde üç karakterle yazılması beklenirken, böyle olmayıp '𐰉𐰺' şeklinde iki karakterle yazılmış olması *Göktürk* yazısının *Otokton* bir yazı⁶² ve 'er at' kelimesinin 'erlik adı' anlamında değil, 'er' ve 'at' kelimelerinin klişeleşerek 'süvari=atlı savaşçı=ordu' anlamını aldığına şüphe bırakmıyor.

Türkolog Sir Gerard Clauson, *Etimolojik Sözlüğü*'nde *Kırgız Yazıtları*'nda geçen 'at = ad' kelimesini 'name', 'atım' kelimesini 'my name is', 'er atım' kelimesini 'my name as an adult', 'oğlan atım' kelimesini 'my name as a child'⁶³ ve 'er' kelimesini 'man'⁶⁴ olarak tanımlamıştı. *Yenisey Yazıtları*'nda Yeniseyli olmayanların boy adları belirtilmiş,⁶⁵ bazılarında yazıt sahibi kendisini mesleği ile,⁶⁶ bazılarında baba adıyla birlikte tanıtmış,⁶⁷ çoğu yazıtta da yazıt sahibi kendisini sadece 'er atım'⁶⁸ şeklinde tanıtmıştır. Sahiplerinin boyları belirtilen yazıtlar o boyların oturduğu yerde değil, başka bir yerde dikilmiştir. Yazıt sahipleri elçilik veya başka bir hizmetle yazıtın dikildiği yerde bulunmuşlardır. Yani yazıtlarda yazıt sahibinin boyu, yazıtı başka yerde dikildiği için belirtilmiştir.⁶⁹ *Yenisey Yazıtları*'nda yazıt sahipleri 'er ad'larını zikrettikten sonra 'er erdem'lerini sayıyorlar. Hakkında fazla bir çalışma bulunmayan bir *Talas Yazıtı*'nın ifadesi de *Yenisey Yazıtları*'nın ifadesine benzetilmektedir.⁷⁰ Demek ki fertler kabile içinde namlarıyla, kabile dışında ise kabi-

62 Viktor G. Guzev, "Göktürk Yazısının Kendiliğinden Doğma (Otokton) Menşei Varsayımını Esaslandıran Deliller", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, s. 211-220, 2000-2001.

63 Erhan Aydın, "Sir Gerard Clauson'un Etimolojik Sözlüğünde Yenisey Yazıtlarıyla İlgili Veriler", *Turkish Studies*, C 4/4, s. 96, Yaz 2009.

64 Erhan Aydın, "agm.", s. 104.

65 E 37, "Ben kara kan içreği ben ezgene. ... ben yabaku t...da ben... türges ben, çangısı ben biç y...". E 47 Suci, "Uygur yirinte yağlakar kanta keltim. kırkız oğlu men. boyla kutlug yargan men. kutlug бага tarkan öge buyruki men.". E 49, "er atım kilaktık inal öge ben. altı bag bodunum küçliğin için arkiş el(t)dim", E 55, "koçgar töles tiriğ.", E 65, "Er atım yadaku. ...yüz kadaşım ...sm... yerçi bodun.". E 70, "Külig çigsi. urungu çigsi ilimke.", E 73, "Uygur kada berii kel(dim)." Ayrıca bk. Nurdin Useev, "Sahiplerinin Boyu Belirtilen Köktürk Harfli Yazıtlar", *Turkish Studies*, C 5/4, s. 1516-1521, Sonbahar 2010. Altaylarda yeni bulunmuş bir yazıtta ise; 'er atım Adık On ok' ifadesi bulunmaktadır. bk. S. G. Klyashorniy, "Tanrı Dağları'nda Yeni Bulunan Eski Runik Türk Yazıları", (Çev.: Mustafa Kalkan), *Manas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 2, s. 192-196, 2001.

66 E 1, "atım el toğan tutuk, ben tengri elimke (tengri) elçisi ertim, altı bag bodunka begi ertim.". E 3, "üçin külig tiriğ ben, tengri elimte yemliğ ben.". E 4, "küç kıyagan içreki", E 11, "ter apa içreki ben.". E 14, "elçi çor küç bars.". E 16, "alp urungu tutuk ben.". E 26, "İl ögesi inançu bilge iriğ ölüğ(in), oğlu altı kü çorı.". E 59, "er atım külig yegen. kangum bodun beginge öge", E 61, "lüy pek otaçı ben.". E 71, "...çünte beş al kuşı artuk begim.". E 76, "tüz aruk beg kü(zgüsü), E 92, "beg sangun er atım. sangun tutuk ben.". E 118, "temir çoring, yağı çor ikegi."

67 E 7, "bayça sangun oğlu küliğ çor.". E 15, "er atım yarık tegin. bele tugma erdi oğlu ben.". E 32, "...bilge beg oğlu.". E 44, "arslan küliğ tiriğ oğlu ben. küliğ toğan ben.". E 67, "kara bars inançu çigsi ben. ... бага oğlu ben.". E 68, "...ngu eliğ oğlu (k)ülüğ ben.". E 100, "besgek yegük beg oğlu ben.". E 108, "men altay oğlu böğü atım. tengri g... bengkü g... lmin men".

68 E 8, "...yegin ben.". E 12, "çoçı böri sangun", E 13, "bunga, çigsi ben.". E 17, "tüz bay küç bars küliğ.". E 19, "kutlug çigsi ben.". E 20, "küliğ apa ben.". E 24, "kadir bilge tutuk... (tugrak ben)", E 29, "İnançu alp sangun (men)", E 31, "uz bilge çangısı.", E 35, "küinç tutuk.", E 38, "bu er atım ögdem inal p...". E 40, "er atım anar атаç.", E 41, "tonylarım, er atım yok için yeti asnuki isim tasru etilii. er atım yola ben.". E 42, "er atım öz toğdı.", E 45, "oğlan atım çubuç inal, (er)te atım kümül öge.", E 50, "baçça er atım, begdeki atım etriük ben kı...". E 51, "er atım kök tiriğ ben.". E 52, "körtle sangun ben.", E 53, "beg terken öge tiriğ ben.", E 56, "er atım gut es.", E 66, "er atım bagır...". E 149, "tonga küliğ tarkan beg m(en)", Gurvan Mandal Yazıtı, "Er atım Ulungçig", Lubsandorjijn Bold, "Orhun Yazıtının Yeni Üç Anıtı Hakkında", (Çev.: Abdullah Şen), s. 68, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 2000-2001.

69 Nurdin Useev, "Sahiplerinin Boyu Belirtilen Köktürk Harfli Yazıtlar", *Turkish Studies*, C 5/4, s. 1516-1521, Sonbahar 2010.

70 "Er atım kara çor, ayağ atı kara yazmaz" Mihaly Dobrovits, "Otuz Oğlan Sağdıçları, Eski Bir Yazıtın Bize Öğrettikleri", *I. Uluslararası Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni*, s. 67-74, Afyonkarahisar, 18-20 Kasım 2009.

lelerinin adları ile tanınmaktadır. XI. asır müelliflerimizden Kaşgarlı Mahmut, “Birbirini tanımayan iki adam karşılaştıkları zaman önce selâmlaşır, sonra ‘boy kim’ diye sorarlar. ‘Hangi kabiledensin’ demektir. ‘Salgur’ diye cevap verir. Yahut kitabın baş tarafında söylediğim boy adlarından birisini söyler. Bundan sonra konuşmaya başlarlar. Yahut durmaksızın ayrılırlar. Böylelikle birisi öbürünün kabilesini tanımış olur”⁷¹ diyor.

Karanlık devirlerde klanların birbirinden ayırt edilmeleri ‘ad-isim’leriyle değil ‘damga-nişan’larıyla olmuştur. Şahsi ‘ad’ hususi mülkün meydana gelmesi ile klan ve boy kurumlarının dağılmaya yüz tutmasıyla önem kazanmaya başlamıştır.⁷² 982 yılında Uygur ülkesini ziyaret eden Çinli elçi Wang Yen-Te; “Kral (Han), prensesler ve veliahtların her birisinin at sürüleri vardır. Onlar bin Li’den daha fazla genişliğe sahip olan düz ovada sürülerini otlatırlar. Onlar atlarının derisinin rengi ile kendi sürülerini ayırt ederler.”⁷³ diyor. Bu bilgiyi, “her bir at sürüsü aynı renkte atlardan teşekkül etmiştir” şeklinde anlamak mümkün değildir. Bu ifadenin; ‘sırtlarında aynı renkte boya ile yapılmış mülkiyet nişanları olan atlardan oluşan sürüler’ şeklinde anlaşılması gerekir. Oğuz bölüklerinin ayrı birer belgesi ve hayvanlarına vurdukları bir alameti vardı. Bölükler birbirlerini bu ‘damga’ ve ‘nişan’larıyla tanırlardı. Bu belgeler onların hayvanlarının, atlarının, binitlerinin alametidir. Hayvanlar karıştığında her bölük kendi hayvanını bu belgelerden tanırdı.⁷⁴ Hayvanlara vurulan damgalar, mezar taşlarında ve yaylalardaki kayalarda da görülür. Oğuz boylarının, günümüzde dahi damgalarını, sürülerine vurduktan başka, halı ve kilim motifi olarak kullandıklarını, aşı boyası ile evlerinin duvarlarına resmettiklerini, kap kacağa ve nazar değmemesi, uğur getirmesi için bazı giyim eşyasına koyduklarını, hatta mezar taşlarına bile naksettiklerini biliyoruz.⁷⁵

Göktürk Yazıtları’nda ‘kendisi’ anlamında ‘özi’,⁷⁶ ‘kendim/ kendimin’ anlamında ‘özüm’⁷⁷ ifadesi kullanılmıştır. Türk diline ait çalışmaları ile bilinen Zeynep Korkmaz, “Bengü taşlarda yer alan tap-, Türkiye Türkçesi ile ortaklaşan bul-, öz ve kentü kelimeleri Eski Türkçedeki Oğuzca belirti ve özellikleri güçlendiren katkılardır.”⁷⁸ diyor. Edebî literatürde aynı manada veya yakın manadaki iki kelimenin bir tek kelime gibi bir anlam ifade etmesi yahut zıt

71 DLT III, 141.

72 Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, C 1, s. 304, TTK Yay., Ankara, 1998.

73 Özkan İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-Te’nin Uygur Seyahatnâmesi*, s. 65, TTK Yay., Ankara, 1989.

74 DLT I, 55-58.

75 Bu konuda ayrıntı için bk. Baybars Gülensoy, “Halılarımıza, Kilimlerimize, Oymalarımıza, Yazmalarımıza Sinmiş Tarihî Türk Damgalarının Estetik ve Grafik Açısından Değerlendirilmesi”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 77, s. 21-24, Mayıs 1993; Mustafa Aksoy, “Türk Adı, Türk Damgaları ve Halı-Kilim Tarihi”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 188, s. 37-41, Ağustos 2002; Ahmet Aytaç, “Konya Yöresi Halı ve Kilim Dokumalarında Yıldız Yanışı”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 210, s. 28-31, Haziran 2004; Nuri Argaç, “Kilimlerde Oğuz Boylarının Ongunları”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 243, s. 40-42, Mart 2007; “Kilimlerde Oğuz Boy Ongunları ve Sürümleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, (Prof. Dr. Oktay Aslanapa Armağanı), Sayı: 183, s. 617-632, Kasım-Aralık 2009.

76 ‘özi yangıldı’ KT D.20, ‘özi ança gergek boldı’ KT D.30, ‘ikisin öze aldudı’ KT D.38, ‘özi yazındı’ BK D.17.

77 KT D.27, KT G.9, KT K.10, KT K.17, BK K.7, BK B.7, BK D.14, BK K.9, BK D.21, BK D.22, T.I.T. B.1, T.I.T B.8, T.I.T.G.10, T.II.K.1, T.II.T.D.6.

78 Zeynep Korkmaz, “Oğuz Türkçesinin Tarihi Gelişme Süreçleri”, *Turkish Studies*, C 5/1, s. 16, Kış 2010.

anlamli iki veya daha çok kelimenin bir tek kelime gibi anlam göstermek üzere yan yana kullanılmasına 'Hendiadyoin'⁷⁹ denir. Türkçedeki ön sesteki *b-* > *m-* dönüşümü olayında, bugün Oğuz-Türkmen lehçelerinde genellikle *b-* sesi kullanılmaktadır. Eski Türkçenin Göktürk döneminde *b-*'li örnekler daha yaygın olmak üzere *b-*'li ve *m-*'li türlerin *ben/ men, bana/ mana, benim/ benim, beni, banaru, bunta, bunu* gibi 'Hendiadyoin' olarak yer aldıkları görülüyor.⁸⁰ Göktürk Yazıtları'nda 'özüm' kelimesi 'kendim'⁸¹ anlamında olduğu gibi, aynı manada 'ben' kelimesi ile 'Hendiadyoin'⁸² olarak kullanılmıştır. Yenisey Yazıtları'ndaki 'er atım' ifadesi 'benim adım' anlamında olup bu ifadenin Göktürk Yazıtları'ndaki karşılığı 'Ben Bilge Tonyukuk'tur. Yanisey Yazıtları'ndaki, E 1, "atım el toğan tutuk", E 2, "er atım kışaklık, ben", E 15, "er atım yaruk tegin" ve E 45, "oğlan atım çubuç inal, (er)te atım kümül öge." vb. ifadeler ile Vezir Tonyukuk Yazıtı'ndaki, "Bilge Tonyukuk ben özüm"⁸³, "ben özüm Bilge Tonyukuk"⁸⁴ ve "Ben Bilge Tonyukuk"⁸⁵ ifadeleri arasında hiçbir fark olmadığı açıktır. Buna göre, Kül Tigin Yazıtı'nın doğu yüzü 31. satırının birinci cümlesinde yer alan 'er at buldı' ifadesi, eğer 'erlik adı aldı' anlamında olsaydı, bu ifadenin Bilge Kağan'ın anlatımıyla 'özü er atın buldı' şeklinde olması beklenirdi. Böyle olmaması bu 'er at buldı' ifadesinin 'ordu sahibi oldu' anlamında olduğunu göstermektedir. 'Öz' kelimesi Kutadgu Bilig⁸⁶, Divanü Lûgat-İt-Türk⁸⁷ ve dönemin diğer bir eseri olan Edib Ahmet b. Mahmud Yükneki'nin Atebetü'l-Hakayık⁸⁸, adlı eserinde 'öz, kendi, nefis, can' anlamında kullanılmıştır. Göktürk Yazıtları ile paralel olarak, hem 'öz' hem de 'kendi' kelimeleri hâlen yaşayan Oğuz lehçe ve şivelerinde kullanılmaktadır.⁸⁹

Göktürk Yazıtları'nda şahıs adlarıyla birlikte iyelik eklerinin kullanıldığı görülüyor.⁹⁰ VIII. yüzyıl Türk yazı dilinde genitif eki mevcuttu ve işlek olarak kullanılmaktaydı. Yazıtlarda genitif eki, hem kalın hem ince köklerde 'budun-ın, kağan-ın, men-in'de olduğu gibi vokali gösterilmeden +ın/in'dir. Bazen 'Türk budunıg atı'nda olduğu gibi +n > +g değişmesiyle de kullanılmıştır.

79 Yıldız Kocasavaş, "Aynı Köke Dayalı, Unsurları İsim ve Fiil Olan İkilemeler", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 141, s. 161-168, Kasım-Aralık 2002.

80 Zeynep Korkmaz, "Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler", *A.Ü Türkoloji Dergisi*, C 4, s. 22, 1974; Gürer Gülsevin, "Köktürk Bengü Taşlarındaki Oğuzca Özellikler", *Kardeş Ağızlar-Türk Lehçe ve Şiveleri Dergisi*, Sayı: 7, s. 2, Ankara, 1998.

81 "Özüm kari boldum" T.II.T.D.6.

82 "Men özüm" KT D.27, BK D.36 "Bilge Tonyukuk ben özüm" T.I.T. B.1, "ben özüm Bilge Tonyukuk" T.I.T.G.10, T.II.K.1. Yazıtlarda 'ben' ve 'bana' birinci tekil kişi zamirlerinin 'man-men' ve 'manga' şeklinde kullanıldığı da görülmektedir. 'Kop manga körti' KT D.30, BK D.24, 'Kop manga köür.' KT G.2, 'manga kul boldı' BK D.36.

83 T I.Taş B.1.

84 T II.Taş B.2, K.1.

85 T II.Taş B.2, D.8.

86 *Kutadgu Bilig*, Dizin, s. 1218-1219.

87 *DLT IV*, Dizin, s. 470-471.

88 Edib Ahmet b. Mahmud Yükneki, *Atebetü'l-Hakayık*, fihrist, s. LI-LII, (Haz.: Reşid Rahmeti Arat), TDK Yay., Ankara, 2006.

89 Gürer Gülsevin, "Köktürk Bengü Taşlarındaki Oğuzca Özellikler", *Kardeş Ağızlar-Türk Lehçe ve Şiveleri Dergisi*, Sayı: 7, s. 5, Ankara, 1998.

90 A. von Gabain, *age.*, s. 65. 'beglik urı ogl+ın kul boldı' KT D.7, 'işilik kız ogl+(i)n küng boldı' KT D.7, 'ini+sı kagan bolmuş' KT D.4. 'öz+i ança kerçek bolmuş' KT D.3.

İlgi hâli sadece ünsüzle biten kelimelerden sonra ben+in (benim), biz+in (bizim) siz+in (sizin), budun+ın, kagan+ın gibi +ın biçimindedir. Ünlüyle biten kelimelerden sonra ‘Bayırku+nın’da olduğu gibi ‘+nın’ biçimindedir. Yazıtlarda, genitif hâli, ‘+ın ve yaygın olarak +nın’ biçimiyle kullanılmıştır.⁹¹ ‘+ın ve +nın’ ekleri, fiillerle ilgili olmayıp doğrudan doğruya isim tamlamalarında kullanılır.⁹² Yükleme hâli, iyelikli isimler üzerinde de +nı biçimiyle kullanıldığından /n/ ünsüzü hâl ekine aittir. Birinci şahıs iyelik ekinden sonra dative, *Göktürk Yazıtları*’nda genellikle +a’dır. Birinci ve ikinci şahıs iyelik eklerini almış belirli nesne durumundaki isimler üzerinde kullanılan +ın, yükleme hâli görünümündedir. Nihayet *Göktürk Yazıtları*’nda genitif hâl anlamını ifade eden -ing, -ing, akuzatif anlamını ifade eden -ın, -in ve vasıta (aletlik-birlik) hâl anlamını ifade eden -ın, -in ekleri arasında yakınlık veya aynılık olduğu için ayırt etmek bakımından imlada bazı kurallar oluşturmuşlardır.⁹³

Göktürkçe döneminde farklı diyalektler konuşan Türk halkları olmasına rağmen, devletin ortak bir edebî yazı dili vardı. Bu yazı dilinin içinde çeşitli diyalektlerin özellikleri görülmektedir.⁹⁴ Eski Türkçe dönemine giren siyasal devlet kuruluşlarında, özellikle Göktürk döneminde Oğuzlar önemli bir yer tuttuğuna göre Eski Türkçede Oğuzca ile ilgili bir kısım özelliklerin belirmesi olağandır.⁹⁵ İfade edildiği gibi Göktürkçede ‘+ıg’ şekli de vardır. Teklik 3. şahıs iyelik ekinden sonra belirtme hâli eki, eski Oğuz Türkçesinde +n şeklindedir.⁹⁶ Aynı konuyu bir makalesinde daha yarınltılı olarak ele alan Minara Aliyeva Esen;

“E. R. Tenişev, VI-VIII. yüzyıllara ait Orhun Abidelerinde Oğuzca belirtme durumu eki -ıg, öğrenilen geçmiş zaman eki -miş, -duk eki ve bul- filinin yanı sıra Uygurca isim ve fillerin kelime içinde d’nin yer alması ile yönelme eki -ga, -daçi eki, bar- ‘varmak’, bol- ‘olmak’ filleri gibi özelliklerin bulunması ile iki (veya daha fazla) kolun başlangıcını bir dönüm noktası olarak gösterir.”⁹⁷ diyor.

Türk dili hakkındaki akademik çalışmaları ile bilinen Zeynep Korkmaz da; “Eski Türkçenin yaygın +nın eki, yazıtlarda ve bir kısım Mani metinlerinde Oğuzcaya özgü at+ın, moncuk+un, taşlar+ın da olduğu gibi +ın/+un eki

91 A. von Gabain, *age...*, s. 63.

92 Şinasi Tekin, “Eski Türkçe”, *Türk Dünyası El Kitabı*, s. 88, TKAE Yay., Ankara, 1992.

93 Ali İsa Şükürlü-Elşen Şükürlü, “Göktürk Yazıtlarında Eklerin İmlâ Kuralları”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, s. 347-352, 2001-2000.

94 Güner Gülsevin, “Göktürk Anıtları ile Yaşayan Üç Lehçemizin (Halaç, Çuvaş ve Saha/Yakut) Tarihi İlgi Düzeni”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, s. 55-6, 1990; “XII. Yüzyıla Kadarki Ortak Türk Yazı Dili”, *III. Uluslararası Türkoloji Kongresi*, s. 78-84, Türkmenistan, 18-20 Mayıs 2009.

95 Zeynep Korkmaz, “Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler”, s. 15-30; “Eski Anadolu Türkçesinin Türk Dili Tarihindeki Yeri”, *Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı*, s. 472, İzmir, 2005.

96 Caner Kerimoğlu, “Orhun Abidelerinde 3. Kişi İyelik Ekinden Sonra Yükleme Hâli Eki Kullanıldı mı?”, *Turkish Studies*, C 2/3, s. 322-331, Yaz 2007; Cahit Başdaş, “Orhun Abidelerinde İyelik, Belirtme ve Yükleme Hâli”, *Turkish Studies*, C 4/8, s. 623-643, Sonbahar 2009.

97 Minara Aliyeva Esen, “E. R. Tenişev’in Türk Edebî Dilleri Tarihinin Kuramı Üzerine”, *Turkish Studies*, C 6/1, s. 1103, Kış 2011.

yer almıştır.”⁹⁸ demektedir. Müellif bir başka yerde de; “Eski Türkçe'deki ikili emir şekillerinden yalın ya da -ın/-in ekleri ile kurulmuş olan türler, doğrudan doğruya Oğuzcadan geçmiş olan türlerdir.”⁹⁹ diyor. Bu değerlendirmelere göre, *Kül Tigin Yazıtı*'nın doğu yüzü 31. satırdaki 'er at' ifadesi 'erlik adı' anlamında ve *Kül Tigin*'in kendisine ait olsa idi, 'er at buldım' olması gerektiği hâlde, *Bilge Kağan*'a ait olduğundan 'er at +ın buldı' olması gerekirdi. Sonuçta 'er at buldı' ifadesinin, ilgi hâlinde değil, yalın (nominatif) hâlde yazılmış olmasından yazıtta bunun 'erlik adı aldı' anlamında kullanılmadığını ortaya koymaktadır.

Göktürk Yazıtları'nda bazı yazım hatalarının bulunduğu veya metni taş a uydurmak için bazı kısaltma veya ulamaların yapılmış olabileceği hatıra gelmektedir. Her üç yazıtta da satırlar yukarıdan aşağıya doğru yazılmış. Ancak, satırların diziliş yönü farklıdır. *Tonyukuk Yazıtı*'nda satırlar soldan sağa doğru, *Kül Tigin* ve *Bilge Kağan Yazıtları*'nda ise sağdan sola doğru dizilmiş. Yazıtların yüzlerindeki metinlerin sırası şöyledir: *Tonyukuk Yazıtı*'nda her iki taş Batı→Güney→Doğu→Kuzey, *Kül Tigin*: Batı→Güney→Doğu→Kuzey ve *Bilge Kağan*: Batı→Kuzey→Doğu→Güney şeklinde sıralanmıştır. *Tonyukuk Yazıtı*'nda satırlar soldan sağa doğru dizildiğinden batı yüzünden sonra hemen bitişiğindeki güney yüzüne geçilmesi doğaldır. Satırların diziliş yönü dikkate alındığında *Tonyukuk Yazıtı*'ndaki sıra doğrudur. *Kül Tigin* ve *Bilge Kağan* yazıtlarında ise, satırların diziliş yönü sağdan sola doğrudur. Bu durumda Türkçe metnin diziliş sırası *Bilge Kağan Yazıtı*'nda doğrudur. Halbuki *Kül Tigin Yazıtı*'nda başlangıç yüzü güney olduğuna ve satırlar da sağdan sola doğru dizildiğine göre, güney yüzünden sonra batı yüzünden devam edilmesi gerekirken 90° dönülerek doğu yüzünün en sağından devam edilmiştir.¹⁰⁰ Yazıtlardaki satırların diziliş yönü konusundaki bu farklılıkların kabul edilebilir bir açıklaması bulunmamaktadır. Ancak gerek bu durumun, gerekse sadece *Kül Tigin Yazıtı*'nın üst kısmında açık bir biçimde geyik damgası yer almasının sebebi herhâlde araştırılmalıdır.¹⁰¹

Yollug Tigin, *Göktürk Yazıtları*'nın metin müellifi olmasından başka, metnin, yazı alanına uygun şekilde yerleştirilmesini sağlayan bir sayfa tasarımcısı, tashihçi ve editördür. Üzerine yazı yazılacak malzeme olan taş daraltılıp genişletilemeyeceğine göre, muharrir metni taş a geçirirken kelimeyi bölmeden satırları bloklayabilmek ve yazı alanını daha ekonomik kullanmak için içeriği bozmayacak kısaltma, genişletme veya değiştirmeler yapılmış, imlanın esnek yapısından yararlanmışır.¹⁰² Gönüllerden doğup, gönüllere hitap eden bu sa-

98 Zeynep Korkmaz, “Oğuz Türkçesinin Tarihi Gelişme Süreçleri”, s. 13.

99 Zeynep Korkmaz, “Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler”, s. 27.

100 Ceval Kaya, “Orhon Yazıtlarının Dikilişiyile İlgili Yeni Sorunlar”, *I. Uluslararası Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni*, s. 138, Afyonkarahisar, 18-20 Kasım 2009.

101 Necati Demir, “Kaya Üstü Resmi (Rock Art) Olarak Dağ Keçisi / Elik ve Tarihi Altyapısı”, *Zeitschrift für die Welt der Türken Journal of World of Turks*, C 2, Sayı: 2, s. 7, 2010.

102 Ceval Kaya, *adı geçen bildiri metni*, s. 140.

tırlar aynı zamanda gözlere de hitap etmeliydi.¹⁰³ Bu bakımdan Yolluğ Tigin böyle ebedî bir devlet yazıtında metnin belagati ve letafeti kadar, göze hitap edecek zarafet için simetri ve estetik kurallara da uymak durumundaydı.¹⁰⁴

Yazıt metinlerinin müellifi olan Yolluğ Tigin'in yazıtları yazarken farkında olmadan bazı hatalar da yapmıştır. Nitekim *Kül Tigin Yazıtı*'nın doğu yüzü 5. satırda '*bil(i)gs(i)z*' kelimesi ile '*(e)r(i)nç*' kelimesi arasındaki '*(e)rm(i)ş*' kelimesini unutarak cümleyi; "*Buyruki yime biligsiz erinç, yablak ermiş erinç*" şeklinde yazmış, fakat *Bilge Kağan Yazıtı*'nı yazarken bu hatayı fark ettiğinden düzelterek ve yazıtın doğu yüzü 6. satırını; "*Buyruki yime biligsiz ermiş erinç, yablak ermiş erinç.*" şeklinde yazmıştır. Yine *Kül Tigin Yazıtı*'nın doğu yüzü 6. satırında '*kürlüg*' kelimesinde '*-in*' iyelik eki unutulmuş, bu kelimeyi *Bilge Kağan Yazıtı*'nın doğu yüzü 6. satırda düzelterek '*kürlüg-in*' olarak yazmıştır. Bunun gibi *Kül Tigin Yazıtı* güney yüzü 5. satırda '*(a)n(i)g bil(i)g*' iken, *Bilge Kağan Yazıtı*'nın kuzey yüzü 4. satırda '*(a)n(i)g bil(i)g(i)n*' şeklinde düzeltilmiştir. *Kül Tigin Yazıtı*'nın güney yüzü 5. satırında ve *Bilge Kağan Yazıtı*'nın kuzey yüzü 4. satırında yer alan '*Tabgaç budun sabı süçig, ağısı yımşak ermiş*' cümlesinde, '*budun*' kelimesi, '*budun +un*' biçiminde ilgi (genitif) hâlinde değil, yalın (nominatif) hâlde olmasından, burada bir yazım hatası bariz olup bu sebeple kelimeyi Türkiye Türkçesine '*milleti + nin*' biçiminde aktarmak mümkün değildir. Hâlbuki *Bilge Kağan Yazıtı*'nın kuzey yüzü, 4. satır; '*Türk budunug atı küsi...*' gibi tamlamalarda genitif eki, hem zamirlere hem de isimlere bağlanarak belirli isim tamlaması oluşturulmuştur.¹⁰⁵ Elisa Cebayiloğlu Şükürlü'nün tespitine göre; *Kül Tigin Yazıtı*'nda bulunan yaklaşık 1940 kelimedenden 100'den fazlasında imla sapmaları bulunmaktadır.¹⁰⁶

Göktürk Yazıtları'nı ilk kez okuyan Vilhelm Thomsen, *Kül Tigin Yazıtı*'nın doğu yüzü 31. satırında yer alan '*er at buldı*' kelimesini '*er at boldı*' şeklinde okumuş ve 1896 yılında neşrettiği sözlüğünde kelimeye, '*kocası olarak yerine geçmek*'¹⁰⁷ manasını vermişti. *Orhun Yazıtları* adlı eserinin izahlar bölümünde bu meseleye temas eden Talât Tekin; "*Thomsen, 'İnim Kül Tigin er at buldı*"

103 '*Neng neng sabım erser benggü taşka urtum. Angar körü biling*' KT.G.11, BK K.8, '*Köngülteki sabımın urturtum.*' KT G.12, '*Taş tokittim. Köngülteki sabımın urturtum.*' BK.K.14, '*Ança erig yirte benggü taş tokittim, bitiddim, anı körtip ança biling*' KT G.13, '*On ok ogling tatingga teği bum körü bilin*' BK K.15.

104 Doğan Aksan, "Göktürk Yazıtlarında Söz Sanatları Güçlü Anlatım Yolları", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, s. 1-12, 1990-1994; Ahmet Bican Ercilasun, "Kül Tigin Yazıtı Bir Nutuk Metni Midir?", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, s. 31-39, 1990-1994; Ebru Şenocak, "agm.": Metin Yılmaz, "Orhun Yazıtlarının Söz Varlığı İle Çuvaşçanın Söz Varlığının Fonetik Açısından Karşılaştırılması", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 191, s. 66, Mart-Nisan 2011.

105 Celal Demir, "Kül Tigin ve Bilge Kağan Kitabelerindeki Bir Cümle Üzerine", *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 3, s. 135-147, Kış 2011; Ayrıca yazıtlardaki sıfat ve sıfat tamlamaları ile ilgili olarak bk. Osman Kemal Kayra, "Orhun Anıtlarında Sıfatlar, Sıfat Tamlamaları ve Bunlara İlişkin Bazı Açıklamalar", s. 145-158, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1999-1996.

106 '*yorçın* KT B.32, *atın* KT B.40, *oğlın* KT B.7, *tutmuş* KT K.3, *bolmuş* KT B.5, *açsık* KT G. 8, *yılsız* KT B.26, *yıraya* KT B.14, *yış* KT G.3, *yırgaru* KT G.4 gibi kelimeler başta olmak üzere" Elisa Cebayiloğlu Şükürlü, "Eski Türkçe Alfabedeki Ünsüzleri Belirten İşaretlerin İmlâ Özellikleri", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, s. 191, 1994-1990.

107 Erhan Aydın, "Vilhelm Thomsen Sözlüğü", *İlmî Araştırmalar*, Sayı: 17, s. 72, Güz 2004, *krş.* V. Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon dechiffrees, Memories de la Societe Finno-Ougrienne V*, s. 108, Helsingfors, 1896.

cümlesindeki son kelimeyi, nedense, 'boldı' okumuştur. Oysa, buradaki 'er at' 'erlik adı, yiğitlik adı' olduğuna göre *ful bol-değil, bul-olacaktır*. Eski Türklerde erkek çocuğun genç yaşta bir yiğitlik göstererek 'erlik, yetişkinlik adı' alması geleneği vardı. Yenisey Yazıtları'nda da bu 'yetişkinlik adı' 'er atım' şeklinde ifade edilmiştir.¹⁰⁸ diyor. Araştırmacı Süer Eker de; "Subay, Astsubay; Er, Erat/ Erbaş Terimleri Üzerine", adlı bir makalesinde konu ile ilgili olarak gayet mütereddit bir yaklaşımla; "Ancak buradaki 'er at' ibaresinde iyelik ekinin yer almaması, metinde 'bul-' eyleminin başka örneğinin yer almaması sebebiyle 'er at = askerî birlik, askerlik' olarak da düşünülebilir. Kül Tigin, Katun olan annesinin 'müzaharet'i ile (ögüm katun kuutna) daha 16 yaşında orduya alınmış olabilir."¹⁰⁹ diyor. Bahaeddin Ögel ise aynı konuda;

"Kadınları koruyan Umay ruhuna benzeyen ve 681'de İkinci Göktürk devletini kuran İl Teriş veya Kutluğ Kağan'ın bu hatununun, bir kutluluğu olabilir. Buda'nın ruhu öbür dünyada; hatunun kutluluğu ise bu dünyadadır. Annesinin kutluluğuna veya kutuna erlik adını almıştır. Fakat bu görüş zayıftır. Bizce Göktürk düşüncesi Kaşgarlı Mahmud'un derlediği Türk halk dili ile Hakâniye Türkçesindeki, yani Kutadgu Bilig'deki düşüncelere daha iyi yansıyor.¹¹⁰ şeklinde görüş belirtmektedir. Cümledeki kelimenin 'boldı-olmak' anlamında değil, Göktürk Yazıtları'nda yine bir 'hapax legomenon' durumunda olan 'buldı-bulmak, kavuşmak, edinmek' anlamında olması yerindedir.¹¹¹ Yenisey Yazıtları'nın söz varlığının eski Türkçenin söz varlığı içinde önemli bir yere sahip olduğu da bilimsel olarak kanıtlanmıştır. Ancak Kül Tigin Yazıtı'ndaki 'er at' kelimesinin Yenisey Yazıtları'ndaki 'er atım' kelimesi göz önüne alınarak 'erlik adı' şeklinde anlamlandırılması uygun görünmemektedir.

Kül Tigin ile Bilge Kağan'ın babası İl Teriş Kağan 682 yılında İkinci Göktürk devletini kurmuştu ve bu hâkimiyetin tesis edicisi idi. İl Teriş Kağan öldüğünde çocukları küçük oldukları için kardeşi *Mo-ch'uo* kendini kağan ilan ederek hâkimiyeti ele geçirmişti. Türk devlet anlayışında onun bir unuru olarak siyasi otorite veya siyasi iktidar kavramı 'kut' sözü ile ifade edilmiştir. Prof. Dr. Reşat Genç, yaptığı müstakil çalışmasında kapsamlı bilgiler vermiş, 'kut' kelimesini; 'siyasi hâkimiyet kudreti, yani devleti idare kudret ve salahiyeti' manasında görmek gerektiğini belirtmiştir.¹¹² Göktürk Yazıtları'nda Tanrı'nın, Türk milletinin yok olmaması için baba ile birlikte annenin de yükseltildiği ve annenin kutu sayesinde hakanın tahta geçtiği net olarak ifade edilmekte ve aynen; "türük bodunug atı küsi yok bolmasun tiyin kangım kaganıg

108 Talât Tekin, *Orhun Yazıtları*, s. 89, TDK Yay., Ankara, 2010.

109 Süer Eker, "agm.", s. 336, n. 2.

110 Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı (13. Yüzyıl Sonlarına Kadar)*, s. 192, Kültür Bak. Yay., Ankara, 1982.

111 'Bol-fiili ile ilgili olarak bk. Janos Eckmann, "Bolmasa Kelimesine Dair", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, s. 33-38, 1954; Adnan R. Karabeyoğlu, "Orhon Yazıtları'nda Bol- Ve Er- Fiilleri Üzerine", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, (TÜBAR), Sayı: XXII, s. 87-100, Güz 2007; Talat Dinar, "Kül Tigin Abidesi Ve Kutadgu Bilig'deki Ortak Fiillerin Tamlayıcı İlişkisi Açısından İncelenmesi", *Turkish Studies*, C 5/3, s. 1044-1091, Yaz 2010.

112 Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 34, TTK Yay., Ankara, 2002.

ögüm katunug kötürmiş tengri il birigme tengri türük bodun atı yok bolmasun tiyin özümün ol tengri kagan olurtdi eriç”¹¹³ denilmektedir. Türklerde, Hakan ‘Gök Tanrı’ sına, Hatun ise ‘Ana Tanrıça Umay’ a teşbih ediliyordu. Hatunlar, hakanlar gibi merasim ile tahta oturuyor ve eşlerinin veya oğullarının yokluğunda ‘İl bilge’ yahut ‘Terken’ unvanı ile naip oluyorlardı.¹¹⁴ Devlet başkanlığı hizmetinin bile erkeğin tekelinde olmadığı, devlet yönetiminin karı-koca ‘Hatun-Hakan’ ekibinin ortak sorumluluğu ile yürütüldüğü ifade edilirdi. ‘Yasa’ mahiyetindeki ‘Emir nâmeler’ her ikisince imzalanırdı.¹¹⁵ Dul kalmış bir kadın, eğer çocukları küçükse, çocuklarının vâsisi olurdu.¹¹⁶ Yazıtların verdiği bilgiye göre, İl Teriş Kağan öldüğünde Kül Tigin yedi, Bilge Kağan ise sekiz yaşındaydı. Türklerde kağan öldüğü zaman, yerine geçecek olan çocuğu küçük ise, o zaman katunun devleti oğlu adına yönettiğini de görüyoruz. Göktürkler için kağan gibi onun hanımı olan katun da yönetimde önemli bir yere sahiptir. Hakan ve hanedanın erkek üyeleri için cari olan ‘kut’, ‘hatun’ a da teşmil olunur. Kagan, yabgu ve şadlar gibi katun’ lar da hükümetin doğal üyeleri olarak kabul edilmiştir. Yani bir devlet meclisi olan ‘Toy’ a hakanın yanında, hakanın karısı Hatun (Katun) da katılmaktadır.¹¹⁷ Savaşlarda katunların, kağanların yanında yer aldıkları görülmektedir. Katunların devlet meclislerine katıldıklarını ve oy sahibi olduklarını biliyoruz. 725 de, Çin’ den gelen elçiyi karşılayan heyet arasında Bilge Kağan’ ın karısı Po-fu Katun da yer almıştır. 743 senesinde Moyun Çor Kağan, son Göktürk kağanı Ozmış Tigin ile yaptığı savaşta, rakibinin katununu da esir almıştır.¹¹⁸ Eski Türk töresine göre, ‘taht, büyük oğullara; babanın malı ile ordusu ise küçük oğullara’ kalırdı. Esasen bir ‘Od Tigin’ olan Kül Tigin’ in, ‘Umay gibi merhametli’ annesinin muvafakatiyle ordu komutanı olması da herhâlde bu töreden ileri geliyordu.¹¹⁹

‘Er at buldı’ ifadesinden sonraki düşüncelere bakıldığında, söz konusu ifadenin Türkiye Türkçesine ‘er adı aldı’ veya ‘erlik adı aldı’ şeklinde aktarılması uygun görünmemektedir. Bizim kanaatimizce buradaki ‘er at’ kelimesinin yeniden değerlendirilmesi ve anlamlandırılması gerekmektedir. Gerek metnin bağlamı, gerekse kelimedeki iyelik eki bulunmaması ‘er at’ kelimesinin ‘erlik adı’ değil, ‘ordu’ anlamında olduğunu gösteriyor. Yani sözcük ‘er-adam’ kökünden ‘at’ ilavesiyle kurulmuş olup ‘buldı = kavuştu - sahip oldu’ fiiliyle ‘asker/ ordu sahibi oldu’ anlamındadır. Bu yönde düşünüldüğünde hem cümle

113 “Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye, babam kağan ve annem katunu yüceltmış olan Tanrı, devlet veren Tanrı, Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye beni o Tanrı tahta oturttu” KT. D.25-26.

114 Emel Esin, *Türk Kültür Tarihi (İç Asya’ daki Erken Safhalar)*, s. 7, TTK Yay., Ankara, 1985. Türklerde Hakan ve Hatun hk. bk. Saadettin Gömeç, “Kağan ve Katun”, *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C 18, Sayı: 29, (81-90), 1996.

115 Numan Durak Aksoy, “Eski Türk Toplumunda Kadının Sosyal Statüsü”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 185, s. 161, Nisan 2010.

116 Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 170, Kömen Yay., Ankara, 1979.

117 Mehmet Seyitdanlıoğlu, “Eski Türklerde Devlet Meclisi “Toy” Üzerine Düşünceler”, *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C 28, Sayı: 45, s. 6, 2009.

118 *Şine-Usu Yazıtı*, kuzey. 9.10; *Taryat-Terhin Yazıtı*, doğu 9; güney: “Ozmuş Tigin kan bolmuş. Koyn yılda yorıdım. İkindi süngüş engilki ayaltı yangıka tokıdım ...tuıdım. Katunun anla altun. Türk bodun anta ıngaru yok boltı.”

119 Bahaeddin Ögel, *age...*, s. 75-191.

daha anlamlı olmakta hem de metnin bağlamına daha uygun düşmektedir.

Bu makaleden çıkarılacak sonuçlar aşağıda maddeler hâlinde verilmiştir:

- I- *Yenisey Yazıtı*'ndaki 'er atım' veya 'oğlan atım' ifadesi ile *Kül Tigin Yazıtı*'nın doğu yüzü 31. satırının birinci cümlesinde geçen 'er at buldı' ifadesi arasında bir anlam ilişkisi bulunmamaktadır.
- II- *Göktürk Yazıtları*'nda bazı yazım hataları bulunmakla beraber, 'er at buldı' ifadesinde iyelik ekinin bulunmaması bir yazım yanlışı değil, bu ifadenin 'ordunun yönetimini aldı' anlamında olmasındandır. 'Buldı' fiilinin 'boldı' şeklinde okunması ve 'oldu' şeklinde anlamlandırılması isabetli değildir. Konu metninin gereği 'olmak' değil, 'bulmak' yani 'edinmek' olmalıdır.
- III- 'Er at' kelimesindeki '+at' eki Arapça veya Moğolca menşeli Türkçe bir çoğul eki değil, hayvan adı olan 'at'tır. 'Er' ve 'at' kelimeleri zamanla klişeleşerek 'ordu, asker, hizmetkâr' anlamına gelmiştir.
- IV- 'Er at' kelimesinin üç karakterle değil, iki karakterle gösterilmesi, birinci karakterin 'kişi/ adam', ikinci karakterin ise, 'at/ at' olması, 'er at' kelimesinin 'ordu/ süvari' anlamında olduğuna hiçbir şüphe bırakmamaktadır.
- V- Dul bir kadın olan *İlbilge Hatun*, bir 'Od Tigin' olan oğlu *Kül Tigin* 16 yaşına geldiğinde ordunun komutasını almasına muvafakat etmiş, *Kül Tigin* 80 bin kişilik Göktürk ordusunun komutasını ele aldıktan sonra büyük başarılar kazanmıştır.

Sonuç olarak büyük bir eserde bir defa geçen (*hapax legomenon*) bir kelimedem hareketle hüküm kurmak ve kesin sonuçlar ortaya koymak kolay değildir. Bununla beraber baştan beri yapılan değerlendirmeler ve yaklaşımlardan hareketle; *Kül Tigin Yazıtı*'nın doğu yüzü 31. satırında yer alan; 'Umay teg ögüm katun kutınga inim Kül Tigin er at buldı.' cümlesindeki 'er at' kelimesinin 'ordu' anlamında olduğunun kabulü ile, cümlenin Türkiye Türkçesine; "Umay gibi merhametli annemin muvafakatiyle küçük kardeşim Kül Tigin ordunun başına geçti." şeklinde uyarlanması gerektiği savunulmuş ve önerilmiştir.

Kaynaklar

- Aalto, Pentti, “Kül-Tegin Er At Bo’ulti”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, (Prof. Dr. Ahmet Temir Armağanı), C 30, Sayı: 1-2, s. 119-125, 1993.
- Aalto, Pentti, “Orhon Yazıtları’ndaki At İsimleri Üzerine”, (Çev.: Erhan Aydın), *Türk Dili*, Sayı: 587, s. 453-457, Kasım 2000.
- Aksan, Doğan, “Göktürk Yazıtlarında Söz Sanatları Güçlü Anlatım Yolları”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, s. 1-12, 1990-1994.
- Aksoy, Mustafa, “Türk Adı, Türk Damgaları ve Halı-Kilim Tarihi”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 188, s. 37-41, Ağustos 2002.
- Aksoy, Numan Durak, “Eski Türk Toplumunda Kadının Sosyal Statüsü”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 185, s. 149-166, Nisan 2010.
- Aliyeva Esen, Minara, “E. R. Tenişev’in Türk Edebî Dilleri Tarihinin Kuramı Üzerine”, *Turkish Studies*, C 6/1, s. 1101-1110, Kış 2011.
- Alyılmaz, Cengiz, “Köktürk Yazıtları ve Köktürk Yazıtlarında Atlar”, *Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 4, s. 155-163, 1996.
- Amanjolov, Altay S., “Orhun Anıtları Üzerine Yeni Çeviri Çalışmaları”, *III. Uluslararası Türkoloji Kongresi*, s. 85-89, Türkmenistan, 18-20 Mayıs 2009.
- Amanoğlu, Ebulfez, “Eski Türk Onomastiği Üzerine Notlar”, *AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 13, s. 61-67, Erzurum, 1999.
- Argaç, Nuri, “Kilimlerde Oğuz Boylarının Ongunları”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 243, s. 40-42, Mart 2007.
- Argaç, Nuri, “Kilimlerde Oğuz Boy Ongunları ve Sürümleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, (Prof. Dr. Oktay Aslanapa Armağanı), Sayı: 183, s. 617-632, Kasım-Aralık 2009.
- Ata, Aysu, “Türk Dillerinde ‘La’ Çokluk Eki”, *International Journal of Central Asian Studies*, C 13, s. 89-99, 2009.
- Aydın, Erhan, “Vilhelm Thomsen Sözlüğü”, *İlmî Araştırmalar*, Sayı: 17, s. 69-82, Güz 2004.
- Aydın, Erhan, “Sir Gerard Clauson’un Etimolojik Sözlüğünde Yenisey Yazıtlarıyla İlgili Veriler”, *Turkish Studies*, C 4/4, s. 93-118, Yaz 2009.
- Aytaç, Ahmet, “Konya Yöresi Halı ve Kilim Dokumalarında Yıldız Yanışı”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 210, s. 28-31, Haziran 2004.
- Barthold, V. V., *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (Haz.: İsmail Aka-Kazım Yaşar Kopraman), TTK Yay., Ankara, 2006.
- Başdaş, Cahit, “Orhun Abidelerinde İyelik, Belirtme ve Yükleme Hâli”, *Turkish Studies*, C 4/8, s. 623-643, Sonbahar 2009.
- Baykuzu, Tilla Deniz, “Bir Hun Başkenti: T’ung-Wan Ch’eng”, *AÜ Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C VI, Sayı: 3, s. 110-126, Eylül 2009.
- Baykuzu, Tilla Deniz, “Bir Hun Başkenti: T’ung-Wan Ch’eng”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, (Prof. Dr. Oktay Aslanapa Armağanı), Sayı: 183, s. 247-262, Kasım-Aralık 2009.
- Bold, Lubsandorjiyn, “Orhun Yazısının Yeni Üç Anıtı Hakkında”, (Çev.: Abdullah Şen), *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, s. 65-68, 2000-2001.

- Büyükkaragöz, Savaş-Livatyalı, Hüsnü, “İslâmiyetten Önce Türk Eğitim ve Öğretim Sistemi”, *ÇÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 3, s. 135-144, 1994.
- Caferoğlu, Ahmet, “Türk Onomastiğinde ‘At’ Kültü”, *Türkiyat Mecmuası*, Sayı: X, s. 201-212, 1953.
- Caferoğlu, Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Enderun Yayın Evi, İstanbul, 1993.
- Demir, Celal, “Kül Tigin ve Bilge Kağan Kitabelerindeki Bir Cümle Üzerine”, *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 3, s. 135-147, Kış 2011.
- Demir, Necati, “Çokluk Eki +(I)t / +(U)t Üzerine”, *Türk Dili*, Sayı: 647, s. 437-441, Kasım 2005.
- Demir, Necati, “Kaya Üstü Resmi (Rock Art) Olarak Dağ Keçisi/Elik ve Tarihi Altyapısı”, *Zeitschrift für die Welt der Türken Journal of World of Turks*, C 2, Sayı: 2, s. 5-23, 2010.
- Dinar, Talat, “Kül Tigin Abidesi ve Kutadgu Bilig'deki Ortak Fiillerin Tamlayıcı İlişkisi Açısından İncelenmesi”, *Turkish Studies*, C 5/3, s. 1044-1091, Yaz 2010.
- Dobrovits, Mihaly, “Otuz Oğlan Sağdıçları, Eski Bir Yazıtın Bize Öğrettikleri”, *I. Uluslararası Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni*, s. 67-74, Afyonkarahisar, 18-20 Kasım 2009.
- Dobrovits, Mihaly, “Ongin Yazıtını Tahlile Bir Deneme”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, s. 147-150, 2000-2001.
- Eckmann, Janos, “Bolmasa Kelimesine Dair”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, s. 33-38, 1954.
- Edib Ahmet b. Mahmud Yükneci, *Atebetü'l-Hakayık*, (Haz.: Reşid Rahmeti Arat), TDK Yay., Ankara, 2006.
- Ercilasun, Ahmet Bican, “Köl Tigin Yazıtı Bir Nutuk Metni Midir?”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, s. 31-39, 1990-1994.
- Ercilasun, Ahmet Bican, “Bir Kişi Yanılsar Oğuşı Bodunı Bişükine Tegi Kıdmaz Ermiş (KT G 6 = BK K 4) İbaresi Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1993*, s. 83-89, 1995.
- Ergin, Muharrem, *Göktürk Abideleri*, Ötüken Yay., İstanbul, 2005.
- Eker, Süer, “Subay, Astsubay; Er, Erat/Erbaş Terimleri Üzerine”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C XCII, Sayı: 658, s. 327-340, Ekim 2006.
- Erkoç, H. İhsan, “Askeri Tarih Açısından Köl Tigin”, *GÜ Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C 26, Sayı: 1, 2006.
- Ermiş, Hamza, “Türkçe'de Kullanılan Arapça Çoğul Kalıpları”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 15, s. 123-152, 2007.
- Esin, Emel, *Türk Kültür Tarihi -İç Asya'daki Erken Safhalar-*, TTK Yay., Ankara, 1985.
- Gabain, A. von, “Kök-Türklerin Tarihine Bir Bakış I. Stepte Yaşayan Kök-Türkler 682-742”, *AÜ DTCF Dergisi*, (Çev: Saadet Şakir Çağatay), C 2, Sayı: 5, s. 685-696, 1944.
- Gabain, A. von, *Eski Türkçenin Grameri*, (Çev.: Mehmet Akalın), TDK Yay., Ankara, 2007.
- Genç, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, TTK Yay., Ankara, 2002.
- Gömeç, Saadetin, “Kağan ve Katun”, *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C 18, Sayı: 29, s. 81-90, 1996.
- Gömeç, Saadetin, “Kök Türkçe Yazılı Belgelerde Yer Alan Unvanlar”, *Erdem*, 12/36, Ankara, 2002.
- Guzev, Viktor G., “Göktürk Yazısının Kendiliğinden Doğma (Otokton) Menşei Varsayımını Esaslandıran Deliller”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, s. 211-220, 2000-2001.

- Gülensoy, Baybars, “Halılarımıza, Kilimlerimize, Oymalarımıza, Yazmalarımıza Sinmiş Tarihi Türk Damgalarının Estetik ve Grafik Açısından Değerlendirilmesi”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 77, s. 21-24, Mayıs 1993.
- Gülsevin, Gürer, “Göktürk Anıtları ile Yaşayan Üç Lehçemizin (Halaç, Çuvaş ve Saha/ Yakut) Tarihi İlgî Düzeni”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, s. 55-64, 1990.
- Gülsevin, Gürer, “Köktürk Bengü Taşlarındaki Oğuzca Özellikler”, *Kardeş Ağızlar-Türk Lehçe ve Şiveleri Dergisi*, Sayı: 7, s. 12-18, Ankara, 1998.
- Gülsevin, Gürer, “XII. Yüzyıla Kadarki Ortak Türk Yazı Dili”, *III. Uluslararası Türkoloji Kongresi*, s. 78-84, Türkmenistan, 18-20 Mayıs 2009.
- Güngörmüş, Naciye, “Eski Macar Kişi Adlarında Doğu Unsurları”, *HÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 9, s. 265-280, Güz 2008.
- İnan, Abdülkadir, *Makaleler ve İncelemeler*, C I-II, TTK Yay., Ankara, 1998.
- İslâm Ansiklopedisi*, “Kara-Hanlılar” Mad., C V, MEB Yay.
- İzgi, Özkan, *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnâmesi*, TTK Yay., Ankara, 1989.
- Karabeyoğlu, Adnan R., “Orhon Yazıtları'nda Bol- ve Er- Fiilleri Üzerine”, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, (TÜBAR), Sayı: XXII, s. 87-100, Güz 2007.
- Kaşgarlı Mahmut, *Divanü Lûgat-İt-Türk* (Çev.: Besim Atalay) TDK Yay., Ankara, 2006.
- Kaya, Ceval, “Orhon Yazıtlarının Dikilişiyle İlgili Yeni Sorunlar”, *I. Uluslararası Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni*, s. 135-141, Afyonkarahisar, 18-20 Kasım 2009.
- Kaymaz, Zeki, “Arapçaya Giren Türkçe Kelimelerin Arapça Kurallarla Çokluk Şekilleri Üzerine”, *Turkish Studies*, C 2/2, s. 404-409, İlkbahar 2007.
- Kayra, Osman Kemal, “Orhun Anıtlarında Sıfatlar, Sıfat Tamlamaları ve Bunlara İlişkin Bazı Açıklamalar”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, s. 145-158, 1999-1996.
- Kerimoğlu, Caner, “Orhun Abidelerinde 3. Kişi İyelik Ekinden Sonra Yükleme Hâli Eki Kullanıldı mı?”, *Turkish Studies*, C 2/3, s. 322-331, Yaz 2007.
- Klyaştorını, S. G., “Tanrı Dağları'nda Yeni Bulunan Eski Runik Türk Yazıları”, (Çev.: Mustafa Kalkan), *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 2, s. 192-196, 2001.
- Kocasavaş, Yıldız, “Aynı Köke Dayalı, Unsurları İsim ve Fiil Olan İkillemeler”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 141, s. 161-168, Kasım-Aralık 2002.
- Korkmaz, Zeynep, “Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler”, *AÜ Türkoloji Dergisi*, C IV, Sayı: 1, s. 15-30, 1974.
- Korkmaz, Zeynep, “Eski Anadolu Türkçesinin Türk Dili Tarihindeki Yeri”, *Prof Dr. Fikret Türkmen Armağanı*, s. 471-474, İzmir, 2005.
- Korkmaz, Zeynep, “Oğuz Türkçesinin Tarihi Gelişme Süreçleri”, *Turkish Studies*, C 5/1, s. 1-41, Kış 2010.
- Krueger, John R., “Eski Türkçede Moğolca”, (Çev.: Mustafa S. Kaçalın), *Türk-Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 4, s. 207-214, 2002.
- Küçük, Salim, “Türk Kültüründe Donlarına Göre Atlara Verilen Adlar ve Nişanları”, *Turkish Studies*, C 4/8, s. 1830-1855, Sonbahar 2009.
- Memmedli, Yunus, “Eski Türkçede Şahıs Adları ve Unvanları”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, s. 95-110, 1994-1996.
- Nemeth, Gyula, *Attila ve Hunları*, (Çev.: Şerif Baştav), AÜ DTCF Yay., Ankara, 1982.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Kömen Yay., Ankara, 1979.

- Ögel, Bahaeddin, *Türklerde Devlet Anlayışı (13. Yüzyıl Sonlarına Kadar)*, Kültür Bak. Yay., Ankara, 1982.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, C I, TTK Yay., Ankara, 1998.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, C II, TTK Yay., Ankara, 2002.
- Ölmez, Mehmet, “Eski Türk Yazıtlarının Yeni Bir Yayımı Nasıl Olmalıdır?”, *I. Uluslararası Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni*, s. 211-219, Afyonkarahisar, 18-20 Kasım 2009.
- Öztekten, Özkan, “Er-at Sözü Hakkında”, *Türk Dili*, Sayı: 552, s. 520-524, Aralık 1997.
- Rasonyi, Laszlo, “Sekeller ve Adlarının Menşei”, *Türk Kültürü Dergisi*, Yıl 10, Sayı: 113, s. 17-22, Mart 1972.
- Recebov, Abülfez, “Orhon-Yenisey Anıtlarının İncelenmesindeki Bazı Problemler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, s. 151-154, 1990-1994.
- Sertkaya, Osman Fikri, “Eski Türkler Okur Yazar mıydı”, *Göktürk Devletinin 1450. Kuruluş Yıldönümü Sempozyumu Bildirileri*, Yeni Avrasya Yay., s. 12-37, Ankara, 2001.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet, “Eski Türklerde Devlet Meclisi “Toy” Üzerine Düşünceler”, *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C 28, Sayı: 45, s. 1-11, 2009.
- Sümer, Faruk, “Orhun Abideleri Kahramanı Gül Tekin (Köl Tigin) I-II”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 32, 1989.
- Sümer, Faruk, “Orhun Abideleri Kahramanı Gül Tekin (Köl Tigin) I-II”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 33, 1989.
- Sümer, Faruk, *Türk Devletlerinde Şahıs Adları*, C I, s. 7-8, TDAV Yay., İstanbul, 1999.
- Şenocak, Ebru, “Göktürk Yazıtlarında Türk Halk Edebiyatı Unsurları”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C 11, Sayı: 2, s. 165-176, Elazığ, 2001.
- Şirin (User), Hatice, “Eski Türkçede Bazı Unvanların Yapısı Üzerine”, *Bilig*, Sayı: 39, s. 219-238, Güz 2006.
- Şükürlü (Cebrayiloğlu), Elisa, “Eski Türkçe Alfabedeki Ünsüzleri Belirten İşaretlerin İmlâ Özellikleri”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, s. 189-192, 1994-1990.
- Şükürlü, Ali İsa-Şükürlü, Elşen, “Göktürk Yazıtlarında Eklerin İmlâ Kuralları”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, s. 347-352, 2001-2000.
- Taş, Necati Fahri, “At Kültü”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 66, s. 121-133, Haziran 1990.
- Taşbaşıl, Ahmet, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, TTK Yay., Ankara, 2004.
- Tekin, Şinasi, “Eski Türkçe”, *Türk Dünyası El Kitabı*, TKAEE Yay., 121, C 2, s. 69-119, Ankara, 1992.
- Tekin, Talât, *Orhon Türkçesi Grameri*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, İstanbul, 2003.
- Tekin, Talât, *Orhun Yazıtları*, TDK Yay., Ankara, 2010.
- Tezcan, Semih, “Yazıtlarda Yeni Okuyuş ve Anlamlandırma Önerileri”, *I. Uluslararası Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni*, s. 273-280, Afyonkarahisar, 18-20 Kasım 2009.
- Toparlı, Recep, “Türkçede Galatlar”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 34, s. 159-174, Şubat 1985.

- Toparlı, Recep, “Türkçemizde Galat Sözler”, *Türk Dili*, Sayı: 540, s. 607-618, Aralık 1996.
- Tuna, Osman Nedim, “Bazı İmlâ Gelenekleri, Bunların Metin İncelemelerindeki Önemi ve Orhon Yazıtlarında Birkaç Açıklama”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, s. 41-81, 2. bs. 1988.
- Tuna, Osman Nedim, “Altay Dilleri Teorisi”, *Türk Dünyası El Kitabı*, TKAE Yay., 121, C 2, s. 7-58, Ankara, 1992.
- Useev, Nurdin, “Kırgız ve Türkiye Türkçesi İle Karşılaştırmalı Olarak Yenisey Yazıtları Dilinin Söz Varlığının Tarihi Gelişimi”, *Kırgızistan Türk Manas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkoloji Anabilim Dalı Doktora Tezi*, 2006.
- Useev, Nurdin, “Yenisey Yazıtlarında Geçen Kişi Adları ve ‘Er At’ - ‘Oğlan At’ Sözcük Öbekleri”, *II. Büyük Türk Dili Kurultayı, İhsan Doğramacıya Armağan*, Bişkek, 2007.
- Useev, Nurdin, “Sahiplerinin Boyu Belirtilen Köktürk Harfli Yazıtlar”, *Turkish Studies*, C 5/4, s. 1516-1521, Sonbahar 2010.
- Ünalın, Sıddık-Öztürk, Hakan, “İslâmiyet’ten Önce Türkler’de Eğitim ve Öğretim”, *Fırat Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C 13, Sayı: 2, s. 89-109, 2008.
- Üstün, Mehmet Cihat, “Türk Asıllı Türkologların Orhun Yazıtlarını Okuma Ve Yorumlamalarındaki Farklılıklar Üzerine Notlar”, *Turkish Studies*, C 5/2, s. 1384-1404, İlkbahar 2010.
- Yılmaz, Metin, “Orhun Yazıtlarının Söz Varlığı İle Çuvaşçanın Söz Varlığının Fonetik Açıdan Karşılaştırılması”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 191, s. 65-83, Mart-Nisan 2011.
- Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, (Haz.: Reşid Rahmeti Arat), Kabalcı Yay., İstanbul, 2006.
- Zaripova (Çetin), Çulpan, “Tatar Halk Destanlarında Hediye Çeşitleri”, *SÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 25, s. 183-193, Bahar 2009.
- Zülfikar, Hamza, “Dünden Bugüne Türkçe”, *Türk Dili*, Sayı: 680, s. 521-528, Ağustos 2008.